

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ОЩЕ ЗА БАЛАНОВАТА “ХУБОСТ НА ЕЗИКА”

Любка Стоичкова

Обработваме ли у себе навик за изказване в слово, което да излъчва из себе дори малко тонова либавост, ние вече с това обработваме и духа си за повече нежност, правиме общуванията си с други по-меки, повече дирени и без да съзнаваме, несъгледно служиме за дружбата в човечеството, която напуска и забравя злото и враждите.

Александър Теодоров-Балан

*Из “Хубост на езика”,
Философски преглед, г. IV, 1932, 167 – 186*

Дълголетният и плодотворен научен път на акад. Александър Теодоров-Балан е маркиран от постоянния стремеж към калилогия – “краснословие”, “красноговор”. Балан разбира калилогията като грижа за повече “българщина”, като хубост на езика на всички лингвистични равнища: фонетично, морфологично, лексикално и синтактично. Българско звучене има терминологичният апарат на големия учен, краснословие струи от страниците на автобиографичната му “Книга за мене си”, за красноговор ратува при нормативното устройване на книжовния език.

Приносът на акад. Балан в теорията на националния ни книжовен език обикновено се свързва с правилното разбиране за реалното съществуване на книжовния език наред с народните говори – че е единен и задължителен за всички членове на обществото, които го използват писмено и говоримо, но и че се характеризира с по-висока обработеност на изразните средства в сравнение с народните говори (Русинов, 1985, 420 – 421).

Във всички проучвания върху научното наследство на акад. Балан (известно е, че то наброява повече от 1000 заглавия) се обръща внимание на “особения слог” на автора, който се различава от утвърдените преди половин век норми не по морфологичната и синтактичната си организация, а по стремеж към актуализация на народни по произход словообразователни модели и, разбира се, по наличие на авторски неологизми (Вълчев, 1985, 454 – 460 и др.). Тази констатация може да се приеме с известни уговорки, тъй като и

в морфологичен план именитият филолог се придържа към някои диалектни по своята същност форми, отстоявайки мястото им в книжовната норма и като радетел за хубост на езика, и като човек, комуто те са познати и обикнати от родния му говор. Именно този проблем – за народно-разговорната стилизация на речта на големия български лингвист с оглед на влиянието на Кубейския диалект, не е достатъчно проучен. Той е в тясна връзка с мнението на самия Балан за по-широко присъствие в кодифицираната норма на диалектни особености от цялата ни езикова територия, защото “с тоя език се представя българският народ в свое народностно единство и култура” (Балан, 1987, 314).

Говорът на българските преселници в Кубей се отнася към Чушмелийския тип, но с някои отстъпки под влияние на сливения диалект, чийто носители са основната маса имигранти, в т. ч. и Балановият род. Естествено е домашната реч на Александър Теодоров “да се превръща в книжовна по време на ученичеството му в Болградската гимназия, като съществен пласт от нея ляга в основата на речниковото му градиво, налага отпечатък и върху фонетичните и морфологичните особености на книжовната му реч” (Русинов, 1995, 405).

Някои морфологични особености – краесловна (и отчасти средисловна) мекост на съществителните имена от мъжки род; глаголни окончания –ме за I л. мн. ч. на глаголите от I и II спр.; употреба на предлозите ВО и СО – интерпретирани в историята на българския правопис като “отклонения” от наложилите се по “естествен път”, ще бъдат анализирани в контекста на цитираното Баланово разбиране за функциите на книжовния език.

1. Краесловна мекост. Участвал в правописното нормативизиране на книжовния език в продължение на половин век, Балан неотклонно отстоява необходимостта от кодифицирано уредена краесловна мекост на съществителните от мъжки род. В статията си “Хубост на езика” той мотивира становището си така: “не са толкоз излинили за нас меко закраени думи, както *учителъ, конь, орань, грѣдь, тѣть, плѣть* и под. Тях покрай други още мекости, вътрешни по думи, ние сме длъжни да крепиме в общата българска реч, за да облажаваме малко повече от случай до случай известната твърдост или дебелина на българския изговор. Българската школа, която ни учи на толкова други потребни и непотребни неща, е призвана да ни приучи на тоя мек краедумски изговор, ако не сме го усвоили от други учители на говора си, като ни изреди и случаите, дето му е мястото” (Балан, 1987, 315–316).

Разсъжденията върху този цитат са двупосочни: от една страна, естетическият езиков усет на автора го насочва към “меко закраените” съществителни имена от м. р., с които се тушира “твърдостта и дебелината на българския изговор”, а от друга – като присъщи на домашния му говор те са един от белезите за говорна общност между всички носители на българския език.

Последователно използваните от Балан меки окончания в краесловие (другарь, цель, челядь, помощь, песень, заповедь, благодать, корень, даритель, хулителъ, съжителъ, председатель, ръководителъ, служителъ, любителъ, преподавателъ, учителъ и т. н. – примерите са от “Книга за мене си”, С., 1988) илюстрират добре премислена теза: под правилото за краесловна мекост да се подведат съществителните имена за деятели, образувани с наставки –тел и –ар (другарь, коларь, печатарь, пъдарь) и думи с жив мек краесловен изговор, какъвто съществува и в западните ни диалекти, и в българския език на емигрантите в Кубей (срв. данните от Атлас болгарских говоров в СССР, М., 1958, карта № 38).

Тук е мястото да се погледне от друг ъгъл становището на Балан за книжовния език като “особит говор”. По традиция то се подвежда под общоприетото разбиране, че нормата е наддиалектна формация, която обслужва всички обществени сфери. Ако обаче се съобразим с мнението на учения, че в процеса на установяване на нормата е нужна съзнателна намеса на интелигенцията, ще се окаже, че Балановият “особит говор” предвижда “език общобългарски, сиреч за всички българи, що общуват помежду си *с книжнина*” (Балан, 1956, 224). *С книжнина* (разр. моя – Л. С.), а не само говоримо. И за да бъде книжнината за всички българи, “особита” е полидиалектната ѝ основа, морфологичен елемент, от която е краесловната мекост. В подкрепа на това мнение Л. Андрейчин пише: “Във връзка със схващането си, че в книжовния език трябва да се спази и култивира съзнателно мекият изговор на крайни съгласни в някои думи, той настояваше да се спази писането на Ъ в края на думите. Но за разлика от други, които искат да се пише Ъ в края на думата, но сами изговарят твърди съгласни в такива случаи, акад. Балан свързваше научно правописа с изговора и поставяше по-напред въпроса за изговора, а след това за правописа (Андрейчин, 1959, 10).

Така, определяйки правописно-правоговорната норма като “особит говор” и съобразно с разбиранятия си за хубост на езика, ученият ратува за по-широката ѝ диалектна основа. А “тоновата либавост” ще се постигне и с присъщата за домашния му говор “краедумска мекост”.

2. Глаголно окончание –ме за I л. мн. ч. на глаголите от I и II спрежение. Блестящ пример за Балан при предпочитанието му към окончание –ме за I л. мн. ч. на глаголите от I и II спрежение е литературната практика на Иван Вазов: “Как е дошел Вазов, и то толкоз рано, до съзнанието, че *четеме* е книжевно, а не може да знаеме – пише ученият – може само да твърдиме, че усетът на българска книжевна реч, прозачна или поетична, го е ръководила и в тоя случай, както и в други подобни, да налучва правото без много мъдруване” (Балан, 1987, 108).

До края на активната си научна дейност лингвистът настоява да се унифицират окончанията за I л. мн. ч. на глаголите от трите спрежения. Основанията за това са двупосочни: от една страна, унифицирането на “крайките” (окончанията) би допринесло за избягване на натрупването на съгласни между глаголната форма и следходната дума (съществително, прилагателно или предлог) с начален съгласен звук, а това според Балан ще намали твърдостта на изказа и речта ще стане “по-музична”. Така обяснява позицията му и Ст. Стойков (Стойков, 1956, 14). Не по-маловажна обаче и в този случай е идеята на Балан за по-широко диалектно присъствие в нормативното устройване на езика. Известно е, че генерализираното първолично глаголно окончание –ме в “глаголни форми като *ходиме, правиме* са свойствени повече на западното наречие”. Съзнателното им елиминиране “не само затваря вратата на западното наречие за участие в устройството на общия български език, но и избягва от готово дадено езиково средство за хубост” (Балан, 1987, 318).

3. Предлози ВО и СО. Вместо “източнобългарските фъфливи и съсливи *във* и *със*” Балан употребява (и е убеден, че трябва да бъдат нормативирани) предлозите *во* и *со*. Звученето им го е пленило още при пристигането му в освободена България. “Пътят за София – спомня си той – ме водеше в освободена България през Свищов – Плевен. В Свищов бях честит да се срещна в разговор с една македонска бежанка. Запазил съм още

незаличен спомен от тая среща, защото пръв път слушах македонско наречие, говорено от селянка в гиздава носия, и с такъв усет за хубост в израза, че и сега го соча за пример на дарба в художествен говор на българска реч” (Балан, 1988, 54). В правописната си практика ученият не прави компромиси по отношение на предлозите *во* и *со*: “во връзка”, “со Стоянова”, “во сравнение”, “со знанието”, “со студента”, “со съдбини”, “кой со що може” и мн. др. Така той на дело защитава “благозвучните форми *во* и *со*, свойствени на македонски говори” (Балан, 1987, 318). “Тънък ценител на всяка словесна хубост” нарича Балан Пенчо Славейков, защото “вместо фъфкавите и съскази *във* и *със*” поставя “пълните и отворени *во* и *со*”. И не “яд против благозвучните форми”, а “стремеж всякой от нас да прави речта си хубава, дори и кога служи тя за вседневна проза, прокламира Александър Теодоров.

В най-новите проучвания върху диалектите на българската диаспора в Бесарабия се утвърждава разбирането, че чуждоезиковото влияние върху тях е второстепенно по значимост, тъй като то се проявява предимно на лексикално равнище. Домашната реч на емигрантите се попълва с липсващи в нея лексеми, с които се назовават нови битови реалии, например [пилесòс] (прахосмукачка), [виступавам] (изявявам се на сцена), [шкòла] (училище) и т. н. От първостепенно значение за спецификата на диалектната реч на българските емигранти е взаимното влияние на диалектите помежду им, което обяснява наличието на краесловна мекост и унифицирано окончание –ме за 1 л. мн. ч. на глаголите от трите спрежения – западнобългарски диалектни маркери, както и на предлози *во* и *со*, типични за македонския диалект. В този смисъл може да се твърди, че бесарабските българи познават особеностите на целокупната българска реч. Ето защо ерудираният лингвист Александър Теодоров-Балан настоява да се “отвори” нормата и да “използува, доколкото не би се отклонила в говорщина, в диалектизъм, разновиден материал за хубост, живо даден и в други български говори” (Балан, 1987, 315).

Научната проблематика, произтичаща от полемичната статия “Хубост на езика”, има и своя прогностичен аспект по отношение на все по-разширяващата се употреба на окончание –ме във формите за 1 л. мн. ч. при глаголите от I и II спрежение. А констатацията на блестящия филолог през 50-те години на XX век, че “българската интелигенция е комай всеобщо обременена”, тревожи обществото и днес.

Използвана литература:

- Анастасов, 1985: Анастасов, В. Александър Теодоров-Балан като граматик и теоретик на езика. 1985, 5, 447 – 450.
- Андрейчин, 1959: Андрейчин, Л. Поклон пред делото и паметта на Александър Теодоров-Балан. 1959, 3 - 11.
- Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958.
- Балан, 1956: Теодоров-Балан, Александър. Български записи. С., 1956.
- Балан, 1987: Теодоров-Балан, Александър. Избрани произведения. С., 1987.
- Балан, 1988: Теодоров-Балан, Александър. Книга за мене си. С., 1988.
- Барболова, 1997: Барболова, З. Лексикални особености на българския говор в село Червеноармейское, Одеска област. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. Велико Търново, 1997, 429 – 435.

Божков, 1985: Божков, Р. Към въпроса за значението на Александър Теодоров-Балан за българската диалектология, 1985, с. 5, 470 – 472.

Викторова, 1985: Викторова, К. Александър Теодоров-Балан и езиковата култура. 1985, с. 5, 422 – 430.

Вълчев, 1985: Вълчев, Б. Особеният стил на Александър Теодоров-Балан, 1985, с. 5, 454 – 460.

Попов, 1982: Попов, К. Научното дело на видни български езиковеди. С., 1982, 17 – 26.

Русинов, 1981: Русинов, Р. История на българския правопис. С., 1981.

Русинов, 1983: Русинов, Р. Из историята на обучението по български език в училище. С., 1983.

Русинов, 1985: Русинов, Р. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. 1985, с. 5, 413 – 421.

Русинов, 1995: Русинов, Р. Две “разправици” за бесарабеца Александър Теодоров-Балан. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. Велико Търново, 1995, 401 – 407.

Русинов, 1997: Русинов, Р. Граматичен обзор на формите на имена и глаголи (1927 г.) от Александър Теодоров-Балан като кодификационен документ от 20-те години на XX в. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. Велико Търново, 1997, 399 – 406.

Стойков, 1956: Стойков, Ст. Академик Александър Теодоров-Балан и българският език. – В: Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан. С., 1956, 9 – 30.

Стойков, 1982: Стойков, Ст. Александър Теодоров-Балан. – В: Строители и ревнителите на родния език. С., 1982, 266 – 271.